

भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि ग्रंथालय

सौ. ज्योत्सना पंकज दवडे

संशोधक

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे

मार्गदर्शक आणि ग्रंथपाल

स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय,
रोहणा, जिल्हा वर्धा

गोषवारा : भारतीय ज्ञान प्रणाली ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि व्यापक ज्ञान परंपरांपैकी एक मानली जाते. तशीच ही चारही बाजूंनी समृद्ध अशी आहे. या प्रणालीमध्ये व्यक्तींच्या अष्टपैलू विकासाला खूप महत्त्व दिलेले आहेत. भारताच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये धर्म, विज्ञान, मातृभाषा, योग, वेद, आयुर्वेद, उपनिषदे, नाट्यशास्त्र, वास्तुशास्त्र, धर्मशास्त्र इत्यादी यामध्ये ज्ञानाचे विविध पैलू मांडलेले आहेत. भारताची ज्ञान प्रणाली ही अतिशय चारही बाजूंनी समृद्ध अशीच आहे. प्राचीन काळात शाळा म्हणजे गुरुगृह, आचार्यकुल, गुरुकुल इत्यादी नावाने ओळखले जात असे. भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये गुरूंना महत्त्वाचे स्थान दिले जायचे आणि आताही तसे पाहिले तर केंद्रबिंदू म्हणजे शिक्षकच आहे. ही ज्ञान प्रणाली तिच्या तात्विक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक अनुभूतीद्वारे जोपासली जाणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा गाभा म्हणजे विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा समन्वय आपल्या लोकांनी उत्तम प्रकारे साधला. प्राचीन काळात विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, औषधशास्त्र यासारख्या शास्त्रांच्या विकासात भारतीय विद्वानांचे योगदान फार मोठे आहे. उदाहरणार्थ आर्यभट्ट यांनी खगोलशास्त्रात केलेले कार्य किंवा चरक आणि सुश्रुत यांनी आयुर्वेदातील आरोग्याच्या माध्यमातून दिलेले योगदान. त्या काळात भारताला विश्वगुरू म्हटले जायचे आणि आताही विश्वगुरू पदाकडे आपला भारत देश वाटचाल करीत आहे.

शब्द संज्ञा : ज्ञानप्रणाली, परंपरा, विश्वगुरू, गुरुकुल, शिक्षण

प्रस्तावना :

तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये ।

आया साया परं कर्म विद्यान्या शिल्प नैपुणम् ॥

कर्म हे बंधनातून मुक्त होणारे आणि विद्या हीच जी मुक्तीचा मार्ग दाखवते. याशिवाय जी काही कामे आहेत, ती सर्व केवळ कौशल्य देण्यासाठी आहेत. भारतातील शिक्षणाच्या विकासाला एक ऐतिहासिक भूतकाळ आहे. भारतातील शिक्षणाचा इतिहास हा प्राचीन काळातील गुरुकुल शिक्षण पद्धती पासून सुरू होतो. तेव्हापासून ती भारतीय संस्कृतीच्या अनेक शतकांमधून आणि तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षण प्रणालीच्या सध्याच्या टप्प्यावर पोहोचली जाते. प्राचीन काळापासून सुरू होणाऱ्या प्रत्येक कालखंडात

शिक्षणाच्या विकासाचे स्वतःचे महत्त्व आहे. वैदिक काळापासून भारताचा शिक्षणाचा एक भव्य इतिहास आहे. खरंच ही एक आदर्श शिक्षण व्यवस्था होती. भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनाने पारंपारिक व्यवस्थेत धक्का लागण्यास सुरुवात झाली आणि भारतातील आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेचा पाया रचल्या जायला सुरुवात झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने शिक्षणाचा दर्जा सुधारला आणि शिक्षण व्यवस्थेला एका नवीन चरमबिंदूवर नेले.

प्राथमिक ते उच्च पर्यंत अविभाज्य शैक्षणिक प्रणाली विकसित करण्यासाठी संशोधन, बौद्धिक ज्ञान, प्रशिक्षण, प्रकाशन आणि पद्धतशिरीकरण हे कार्य करून राष्ट्राचे पुनरुत्थान करणे हे आज शिक्षणाचे ध्येय आहे. हे भारतीय मूल्यांवर आधारित भारतीय संस्कृतीने जोपासलेले आहे आणि ते भारत केंद्रित असले पाहिजे. सर्व स्तरांवर भारतीय संस्कृती रुजवली गेली पाहिजे, तसेच भारत केंद्रित उद्दिष्टे, धोरणे, अभ्यासक्रम यासह भारतीय मूल्यांवर आधारित शिक्षण प्रणाली आज निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे.

विषय विवेचन :

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही प्राचीन भारतातील वैचारिक, बौद्धिक व तात्विक परंपरेचा एक समृद्ध वारसा आहे. या प्रणालीमध्ये व्यक्तीच्या अष्टपैलू विकासाला खूप महत्त्व दिलेले आहेत आयुर्वेद, योग, वेद, उपनिषदे, नाट्यशास्त्र, वास्तुशास्त्र, धर्मशास्त्र इत्यादी यामध्ये ज्ञानाचे विविध पैलू मांडलेले आहेत. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा गाभा म्हणजे विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा समन्वय प्राचीन काळात विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, औषधशास्त्र यासारख्या शाखांच्या विकासात भारतीय विद्वानांचे योगदान मोठे आहे. जसे की, आर्यभट्ट हे प्राचीन भारतातील एक प्रमुख गणितज्ञ आणि खगोलशास्त्रज्ञ होते. ज्यांनी गणित आणि खगोलशास्त्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले. त्यांच्या 'आर्यभटीयम' या ग्रंथाने गणिताच्या गणनेत क्रांती घडवणाऱ्या शून्य संकल्पनेसह अनेक महत्त्वाच्या संकल्पना मांडल्या. आर्यभट्टाने संख्यांसाठी स्थान मूल्य प्रणाली देखील विकसित केली ज्यामुळे अंकगणित क्रिया करणे सोपे झाले.

वराहमिहिर यांनी लिहिलेल्या 'पंचसिद्धांतिका' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हे सिद्धांत पौलिश, रोमन, वशिष्ठ, सौर आणि पितामह आहेत. याचसोबत बृहत्संहिता, बृहज्जातक, बृहदयात्रा ग्रंथ ही प्रसिद्ध आहेत.

ब्रह्मगुप्त हे तिसरे प्रसिद्ध गणितज्ञ होते ज्यांनी बीजगणित आणि अंकगणितात महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले. त्यांच्या 'ब्रह्मस्फुटसिद्धांत' खंडखाद्यक, उत्तरखंडखाद्यक या ग्रंथाद्वारे अंक गणितीय क्रियांचे नियम सादर केले. ज्याने आधुनिक बीजगणितीय पद्धतींचा पाया घातला ब्रह्मगुप्ताने चतुर्भुज समीकरणांचे निराकरण देखील केले आणि भूमितीय प्रमेयांमध्ये योगदान दिले गुरुकुल पद्धतीचा गणिताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण शैक्षणिक चौकटीत खोलवर रुजलेला होता. गणित हा इतर विषयांसोबत शिकवल्या जाणाऱ्या मुख्य विषयांपैकी एक असल्याने या चौकटीत त्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. या प्राचीन भारतीय गणितज्ञांनी दिलेल्या योगदानाने गणिताच्या इतिहासावर अमिट छाप सोडली आहे ज्याने जगभरातील विविध गणितीय संकल्पना आणि पद्धतींवर प्रभाव टाकला आहे भारतातील पारंपारिक गुरुकुल

प्रणाली अंतर्गत विद्यार्थी त्यांच्या गुरूसोबत आश्रमातच राहत असत. वैयक्तिक गरजा आणि प्रतिभांवर लक्ष केंद्रित करून शिक्षण वैयक्तिक कृत केले गेले. विद्यार्थी केवळ शैक्षणिक विषयच नव्हे तर जीवनकौशल्य, नैतिकता, मूल्ये आणि व्यावहारिक ज्ञानही अनुभवातून शिकले. गुरुकुल प्रणालीचा वैयक्तिक मार्गदर्शन, वैविध्यपूर्ण अभ्यासक्रम, व्यावहारिक शिक्षण आणि मूल्यांवर आधारित शिक्षणावर भर असल्याने जीवनाच्या विविध पैलूंमध्ये उत्कृष्ट कार्य करण्यास सक्षम असलेल्या व्यक्तीला प्रोत्साहन दिले गेले. अध्ययनाचा हा समग्र दृष्टिकोन केवळ सैद्धांतिक शिक्षणापुरताच मर्यादित नव्हता यात व्यावहारिक उपयोग आणि अनुभवात्मक शिक्षणावर भर देण्यात आला सैद्धांतिक ज्ञानाबरोबरच व्यावहारिक कौशल्य ही दिली गेली. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण वास्तविक जीवनात उपयुक्त ठरले.

भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये स्त्री शिक्षणाला देखील तेवढेच महत्त्व दिले गेले भारतीय तत्त्वज्ञान म्हणतो की एकोऽहं बहुस्याम् एका ब्रह्म तत्त्वाची दोन तत्त्वे निर्माण झालीत एक स्त्री व एक पुरुष त्यामुळे दोघेही त्या एकाच परब्रह्माचे स्वरूप आहेत कोणी मोठा नाही की लहान नाही व दुर्बलही नाही. स्त्री तर साक्षात जीवन निर्मितीची कारक आहे.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

अर्थात जेथे स्त्रियांचा आदर होतो व त्यांना योग्य तो मान दिला जातो तेथे देवही संतोष पावतात. वैदिक काळाप्रमाणे पौराणिक काळात देखील स्त्रियांना शिक्षणाचे समान अधिकार प्राप्त होते. विविध विषयांमध्ये त्या पारंगत होत्या ज्यात वेद, ब्राह्मण, उपनिषदे, वेदांग, कल्प, निरुक्त, व्याकरण, गणित, परमार्थविद्या, तर्कशास्त्र, न्यायशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, संरक्षणशास्त्र इत्यादी अनेक विषय असत.

प्राचीन काळात ग्रंथालय ही ज्ञानाची केंद्रे होती जसे की भारतात नालंदा विद्यापीठा सारखी प्रसिद्ध ग्रंथालय होती, ज्यात हजारो हस्तलिखित ग्रंथ आणि पोथ्या जतन केल्या जात याव्यतिरिक्त धार्मिक स्थळे आणि राजघराण्यांमध्ये देखील ग्रंथ संग्रह केला जात असे. जगात सुमेरियन आणि इजिप्शियन संस्कृतीत प्राचीन ग्रंथालय होती जिथे इष्टिका आणि पपायरस च्या गुंडाळ्यांसारख्या साधनांवर लेखन असे हस्तलिखितांचे जतन करणे हे प्राचीन ग्रंथालयांमध्ये महत्त्वाचे कार्य होते. ग्रंथालय ज्ञानाचे व शिक्षणाचे केंद्र होती जिथे विद्यार्थी आणि विद्वानांना विविध विषयांवर अभ्यास करण्याची संधी मिळत असे. ग्रंथालय केवळ शैक्षणिक केंद्र नव्हती तर ती प्रशासकीय आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या ही महत्त्वाची होती. अनेक ग्रंथालय राजांच्या आश्रयाखाली होती आणि त्यांचा उपयोग प्रशासकीय कामांसाठीही केला जात असे. जसे की तक्षशिला विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांमध्ये विविध विषयांवरील पुस्तकांचा मोठा संग्रह होता, ज्यात धार्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष दोन्ही विषयांचा समावेश होता. सध्याच्या तक्षशिला ग्रंथालय या संस्थेमध्ये संरक्षण आणि धोरणात्मक अभ्यास, इतिहास, अर्थशास्त्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध, सार्वजनिक धोरण आणि राजकारण या विषयांवरील पंचवीसशेहून अधिक पुस्तके आहेत

वल्लभी हे एक प्राचीन विद्यापीठाचे नाव आहे जे प्राचीन भारतातील एक महत्त्वाचे विद्यापीठ होते. हे विद्यापीठ नालंदा आणि तक्षशिला यांच्याप्रमाणेच प्रसिद्ध होते आणि येथे मोठा ग्रंथ संग्रह होता ज्यामध्ये बौद्ध धर्माशी संबंधित ग्रंथ अधिक होते.

नालंदा ग्रंथालय हे प्राचीन नालंदा विद्यापीठाचा एक महत्त्वाचा भाग होते आणि ते आशियातील सर्वात मोठे ग्रंथालय म्हणून ओळखले जाते यात सुमारे 90 लाख पुस्तके असण्याची शक्यता आहे आणि ते नऊ मजली होते असे मानले जाते. हे ग्रंथालय विविध विषयांवरील हजारो हस्तलिखिते आणि संस्कृत ग्रंथांसाठी प्रसिद्ध होते या ग्रंथालयात बौद्ध धर्माचे ग्रंथ मोठ्या संख्येने होते ज्यामुळे ते मखायान आणि वज्रयान बौद्ध धर्माच्या विकासासाठी महत्त्वाचे ठरले. बाराव्या शतकात बख्तियार खिलजीने केलेल्या आक्रमणामुळे विद्यापीठाचा विध्वंस झाला त्याने त्या ग्रंथालयाला आग लावली आणि ही आग जवळपास आठ ते नऊ महिने पर्यंत धुमसत राहिली. नालंदा विद्यापीठाच्या विध्वंसानंतर 1951 मध्ये त्याच ठिकाणी नवनालंदा महाविहाराची स्थापना करण्यात आली.

भारतात किमान इसवीसन पूर्व चौथ्या शतकापासून ग्रंथालय अस्तित्वात होती जी सुरुवातीला बौद्ध मठांनी आणि राजघराण्यांनी जपली. तक्षशिलासारख्या विद्यापीठांमधील ग्रंथालय जगप्रसिद्ध होती आणि अनेक विदेशी प्रवासी येथे भेट देत असत ज्ञान जतन करणे लिखित सामग्रीचा प्रसार करून ज्ञानाची देवाणघेवाण करणे माहितीचा प्रसार करणे हे ग्रंथालयाचे कार्य होते. नालंदा, तक्षशिलासारख्या विद्यापीठांमधील ग्रंथालय ही शिक्षणाची व संशोधनाची केंद्रे होती.

निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही अनेक वर्षांपासून चालत आलेली आहे आणि ती उदात्त आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. प्राचीन ऋषीमुनी हे कोणतेही काम फार विचारपूर्वक व दूरदृष्टीनेच करीत असत व आपले सण उत्सव देखील हे त्या त्या अनुषंगानेच पर्यावरण पूर्वक देखील असायचे यासारखे शिक्षण गुरुकुल मध्ये सहजपणे शिकविले जात होते. त्यांचे संशोधन करणे हे उत्तमच कार्य असायचे मग ते कोणतेही क्षेत्र असो आयुर्वेद असो वा विज्ञान असू देत, परंतु कालांतराने जीवन पद्धतीत फार बदल होत गेले शिक्षण पद्धतीतही बदल होत गेलेत. भारतात आधुनिक शिक्षणाचा पाया युरोपियन मिशनरी व व्यापारांच्या हातून घातला गेला त्यांनी पुढे अनेक शाळा स्थापन केल्या. ब्रिटिश सरकारला भारताचा व्यावसायिक शिक्षणाचा विकास होऊ द्यायचा नव्हता. कारकुनांची फौज निर्माण करून भारतीयांना गुलाम बनवणे हेच त्यांचे एक मात्र उद्दिष्ट होते. 1850 पर्यंत भारतात गुरुकुल पद्धती होती परंतु लॉर्ड मेकॉले यांनी भारतीय पारंपरिक शिक्षणात व्यत्याय आणला त्यामुळे गुरुकुल पद्धती नष्ट होऊन अनेक ठिकाणी कॉन्व्हेंट आणि सार्वजनिक शाळा उघडल्या जाऊ लागल्या आणि शिक्षणाकडे फक्त उपजीविकेचे साधन या दृष्टिकोनातून पाहिल्या जाऊ लागले. प्रारंभी प्राचीन भारतात शिक्षण तोंडी प्रसारित केले जायचे. पिढ्यांना पिढ्या पाठवलेले मजकूर ऐकून पुनरावृत्ती करून आणि लक्षात ठेवून विद्यार्थी शिक्षण घेत असे. भारतातील शिक्षण शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ संसारिक जीवनाची तयारी म्हणून ज्ञान संपादन करणे असे नाही तर संपूर्ण आत्मज्ञान

आणि मुक्ती असे मानले जात. सहानुभूती, आदर, सौजन्य, लोकशाहीची भावना, सेवेची भावना, सार्वजनिक मालमत्तेचा आदर, न्याय या नैतिक मानवी आणि संवैधानिक मूल्यांवर आधारित गुण विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवल्या गेले पाहिजे. या विद्यार्थ्यांचे सतत मूल्यमापन करण्याचा तसेच शक्य असेल तिथे तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यावर भर दिला जाईल अशा विविध योजना राबवल्या गेल्या पाहिजेत.

संदर्भ :

- अलतेकर, अनंत सदाशिव भारतातील शिक्षण प्रणालीचा विकास इतिहास व नागरिकशास्त्र इयत्ता सहावी भारतीय शिक्षण परंपरा: स्वरूप संस्कार, साधना विशेषांक २०२३-२०२४
- भारतीय परिषद सामाजिक विज्ञान संशोधन नवी दिल्ली, भारत नायक बी. के. २०१२
- Indian Knowledge System
- <https://vishwakosh.marathi.gov.in>
- <https://takshila.org.in>
- <https://mr.wikipedia.org>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Valabhi_University